

Mirna Abaffy

Metropolitanska knjižnica, Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Nirnberski nakladnici grafika Paulus Fürst i Johann Hoffmann u Valvasorovoj grafičkoj zbirci Nadbiskupije zagrebačke

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 28. 6. 2005. – Prihvaćen 10. 10. 2005.

UDK: 769(497.5 Zagreb)

Sažetak

Grafike nirnberskih nakladnika Paulusa Fürsta i Johanna Hoffmanna koje se nalaze u Valvasorovoj grafičkoj zbirci Nadbiskupije zagrebačke u ovom kratkom pregledu svrstane su u veće skupine, koje obuhvaćaju religiozne teme, alegorijske prikaze, teme iz svakodnevnoga života i prirodnih znanosti, vedute i portrete. Za pojedine listove zabilježeni su predlošci po kojima su grafike rađene, pri čemu

se nadopunjuju podatci u postojećoj literaturi ili se spominju radovi koji pripadaju većem broju do sada nezabilježenih listova. U članku se govori o umjetničkoj i obrtničkoj kvaliteti navedenih grafika u cjelini, o značenju nakladničke produkcije dvojice nakladnika u povijesti razvoja merkantilne grafike u 17. stoljeću i o razlozima postojanja velike količine njihovih grafika u Valvasorovoj grafičkoj zbirci.

Ključne riječi: *Paulus Fürst, Johann Hoffmann, Valvasorova grafička zbirka Nadbiskupije zagrebačke, grafika, nakladništvo*

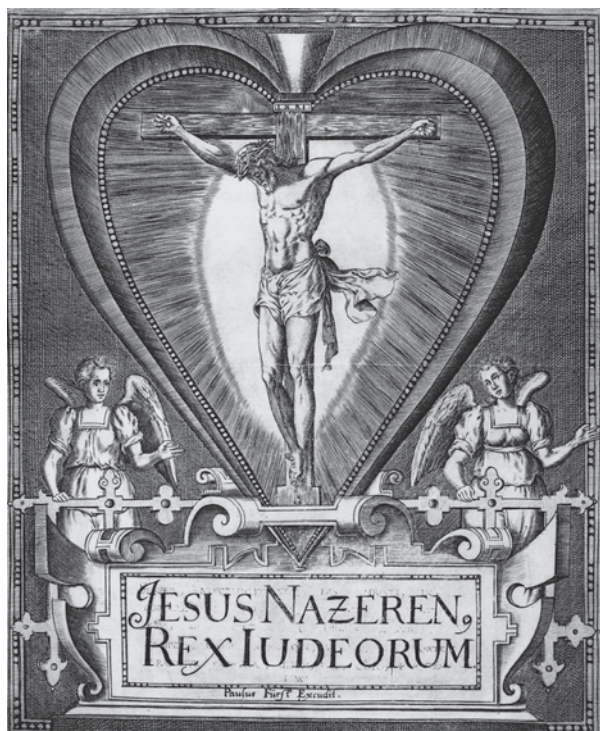
Sve veći interes za proučavanje merkantilne grafike 17. stoljeća nametnuo je potrebu da se u Valvasorovoj grafičkoj zbirci popišu i valoriziraju grafike otisnute u Nürnbergu kod dvojice najčešće spominjanih nakladnika 17. stoljeća, Paulusa Fürsta (1606.–1666.) i Johanna Hoffmanna (1629.–1698.). Valvasorova zbirka grafika u 16 svezaka sadrži veći broj njihovih listova. Ne samo količina grafika već i mali broj stručnih radova napisanih o dvojici nakladnika bio je također poticaj istraživanju toga gradiva. Naime, prve stručne članke posvećene Fürstu napisao je Theodor Hampe davnih 1914./15. i 1920./21. godina, dok je o Hoffmannu Gertie Deneke napisala disertaciju još 1924., objavljenu 1957. godine.¹ Možda je razlog tako skromnom broju stručnih radova u činjenici što je ta građa u velikim grafičkim zbirkama većinom razbacana po raznim fondovima, tj. najčešće razvrstana po mnogostrukim, sasvim različitim kriterijima, ili je nema u prevelikim količinama s obzirom na njezinu »nižu« umjetničku vrijednost. Valvasorova grafička zbirka s oko 6300 grafika sadrži mnoštvo radova koji do sada nisu spomenuti i svakako će obogatiti spoznaju o karakteru produkcije, a i o samoj količini tiskanog materijala ove dvojice nakladnika. Hampeovi radovi o Fürstu, kao i prilog Gertie Deneke o Hoffmannu svojom stručnošću i preciznošću u navođenju podataka, odnosno deskriptivnoj kataložskoj obradi, bili su nezaobilazni u detektiranju pojedinih grafika i

olakšali su evidentiranje do sada nezabilježenih listova koje treba pridodati njihovim popisima.

Želja nam je predstaviti, nadopuniti i dati tematski i umjetnički presjek nakladničke produkcije Fürsta i Hoffmanna te objasniti značenje toga tipa grafika u povijesti grafičke umjetnosti, zatim u društvenom i kulturnom okruženju 17. stoljeća općenito, te u Valvasorovoj grafičkoj zbirci posebno. Iako se već pri letimičnu pregledu njihovih izdanja mogu uočiti imena pojedinih bakrorezaca, većina grafika radovi su anonimnih autora, te se kao glavna okosnica istraživanja neminovno nameće nakladnička odrednica. Stoga najprije nekoliko riječi o dvojici nakladnika.

Nakladnici

Životopis nakladnika Paulusa Fürsta, tj. iscrpne biografske podatke temeljene na arhivskim podacima, kao i podatke o njegovoj nakladničkoj djelatnosti, dao je Theodor Hampe u svojim stručnim člancima, te ih stoga valja samo ukratko navesti. Paulus Fürst rođen je 1606. godine u Nürnbergu, tridesetih godina započeo je s izdavanjem grafika s ploča koje je preuzeo od Jacoba van der Heydena (1573.–1645.) i Balthasara Caimoxa (?–1635.) i s izdavanjem uglavnom ilustriranih knjiga. Razvio je izdavačku djelatnost u tolikoj mjeri da je bio najpoznatiji i najveći nakladnik grafika u Nürnbergu

1. Jan Wierix, *Isus na križu*, bakrorez, VZ II, 418
 Jan Wierix, *Crucifixion*, engraving, VZ II, 418

2. G. Christoph Seitz, *Uhode se vraćaju iz Obećane Zemlje*, kopija bakroreza nepoznatog autora prema Maartenu de Vosu, bakrorez, VZ I, 145
 G. Christoph Seitz, *Spies Return from the Promised Land*, copy of a copper print by an anonymous author, after Maarten de Vos, engraving, VZ I, 145

gu sredinom 17. stoljeća. Mnogi poznati, ali i mnogi anonimni nirnberški bakroresci rezali su grafike s njegovom adresom. Nakon Fürstove smrti 1666. godine izdavačku djelatnost preuzima njegova udovica i nasljednici, koji djeluju sve do 1704. godine.

Slijedom Hampeova istraživanja o Fürstu, i Gertie Deneke o Johannu Hoffmannu osim osnovnih biografskih podataka bilježi i dodatne biografske detalje kao i pojedinosti iz njegove nakladničke djelatnosti u drugoj polovini 17. stoljeća i nakon njegove smrti. Hoffmann je bio nešto mlađi Fürstov suvremenik. Rođen je u Franckenbergu u Saskoj 1629., a umro je u Nürnbergu 1698. godine. Sredinom pedesetih bilježi se prvi put u nirnberškim spisima kao trgovac, a 1658. započeo je izdavanje i prodaju knjiga i grafika.² Posvetivši se više izdavanju knjiga, količinom tiskanih grafika nikada nije dostigao Fürsta, a nakon njegove smrti posao nastavljaju njegovi nasljednici³ sve do 1740. godine. Očigledno su obojica nakladnika jedno vrijeme istodobno djelovala u Nürnbergu, što se može zaključiti i na temelju grafika, budući da su otiskivali ponekad gotovo identične grafike namijenjene istom tržištu.

Grafički listovi

Mnogobrojnost grafičkih listova dvojice nakladnika u Valvasorovoj zbirci i njihova tematska raznolikost nametnula je potrebu da se grafike svrstaju u veće tematske cjeline: religiozne teme, alegorijske prikaze, *genre* prizore i prirodu, vedute, portrete. Zbog nedostatka prostora za cjelovit kata-

log Fürstovih i Hoffmannovih grafika u Zbirci, za svaku skupinu navedeni su karakteristični primjeri u njihovim izdanjima.

Religiozne teme

Izdanja Paulusa Fürsta

Grafika religiozne tematike u prva tri sveska Valvasorove grafičke zbirke s Fürstovom adresom ukupno ima 216.⁴ Hampeova istraživanja pokazuju da su fondovi što ih je on konzultirao imali malen broj Fürstovih grafika ove tematike. Veća količina gradiva u Valvasorovoj zbirci daje bolji uvid u Fürstovu nakladničku djelatnost na tom području.

Fürst je izdavao bakroreze i bakropise koje je otisnuo sa starih ploča preuzetih ili kupljenih od drugih nakladnika. Na taj je način i započeo nakladničku djelatnost. Dokaz tome su ciklus *Crkveni oci*⁵ u III. svesku zbirke i bakrorez Jana Wierixa (oko 1549.–1619.) *Isus na križu*⁶ (sl. 1), koji potječu od nakladnika Balthasara Caimoxa (?–1635.). Na otiscima su vidljivi tragovi ostrugane adrese i signature prethodnog vlasnika i izdavača, koje je Fürst zamijenio svojom adresom. Zanimljivo je da je Fürstovo izdanje *Isusa na križu* već peto stanje ploče, koje do sada nije zabilježeno u literaturi.⁷ Bakrorezi pokazuju veliku vještinu rezača.

Slijede zatim bakrorezi što ih je Fürst dao raditi na temelju poznatih bakroreza – većinom prema Maartenu de Vosu (1532.–1603.) i Rubensovoj školi. Nekoliko biblijskih prika-

3. Nepoznati autor, *Silazak Duha Svetoga*, zrcalna kopija bakroreza Theodora Gallea prema Peteru Paulu Rubensu, bakrorez, VZ II, 72
Anonymous, The Descent of the Holy Ghost, mirror copy of a print by Theodor Galle, after Peter Paul Rubens, engraving, VZ II, 72

za uglavnom su radovi G. Christoph Seitz⁸ (2. polovina 17. stoljeća), kopije predložaka prema Maartenu de Vosu. Od njih Hampe nije zabilježio samo dvije grafike: *Uhode se vraćaju iz Obećane Zemlje* (sl. 2) i *Braća bacaju Josipa u bunar*.⁹ U II. i III. svesku još je nekoliko grafika prema Maartenu de Vosu, *Bogorodica pjeva molitvu*, *Sv. Ana Trojna*¹⁰ i ciklus kopija Dietricha Krügera (oko 1575.–1624.) *Isus, sv. Pavao i apostoli* prema predlošcima Hieronymusa Wierixa (oko 1553.–1619.).¹¹ Međutim, u navedenim svescima prevladavaju kopije prema predlošcima Rubensovih bakrorezaca Lucasa Vorstermana I. (1595.–1675.), Scheltea Bolswerta (oko 1581.–1659.) i Boetiusa Bolswerta (oko 1580.–1633.), Theodora Gallea (oko 1571.–1633.) i drugih. Primjerice, kopije prema bakroreznim ilustracijama Theodora Gallea za *Breviarum Romanum*¹² (sl. 3) i niz drugih. Neki od tih bakroreza nisu na Hampeovim popisima. Naravno u Fürstovoj nakladi ne izlaze samo kopije prema de Vosu i Rubensu (1577.–1640.), već i prema Rafaelu (1483.–1520.), Cranachu Starijem (1472.–1553.), Federicu Barocciju (oko 1535.–1612.), Gerardu Seghersu (1591.–1651.), Parmigianinu (1503.–1540.), braći Wierix i drugima. Većinu kopija radili su anonimni bakroresci, te se među rijetkim poznatim grafičarima pojavljuju Servatius Raeven (2. polovina 16. sto-

4. Nepoznati autor, *Sv. Ana poučava Bogorodicu*, prema Peteru Paulu Rubensu, bakrorez, VZ III, 322
Anonymous, St Anne Instructs Mary, after Peter Paul Rubens, engraving, VZ III, 322

ljeća), Johann Friedrich Fleischberger (2. polovina 17. stoljeća), Joachim Brechtel (početak 17. stoljeća), Johannes Schmidt (početak 17. stoljeća) i Peter Paul Troschel (oko 1620. – poslije 1667.). Očito je Fürst nabavljao kvalitetne predloške, koje su njegovi bakroresci, većinom prosječnog bakrorezačkog umijeća, kopirali za tržište. U to vrijeme Fürst nije bio jedini nakladnik koji se bavio produkcijom kopija. Naime, na primjeru izdavača Alexandera Voeta I. (1613.–1673./1674.) uočljivo je da su Rubensovi radovi za ondašnje pojmove »masovno« kopirani u raznim inačicama u središnjoj i zapadnoj Europi.¹³ Zbog toga pojedini Fürstovi bakrorezi možda i nisu neposredne kopije spomenutih predložaka, nego kopije drugih kopija što se može objasniti na primjeru bakroreza *Sv. Ana poučava Bogorodicu*¹⁴ (sl. 4). Naime postoji nekoliko sličnih grafika prema Rubensovoj slici, a ova kopija ima neke elemente s grafike u izdanju Alexandera Voeta I., kao i s grafike Conrada Waumansa (1619.–?).¹⁵

U Zbirci je i veći broj Fürstovih bakroreza folio formata anonimnih bakrorezaca s marijanskim i kristološkim temama, poučnim i alegorijskim prizorima ili nizovima sličica koji prikazuju svece, svete, zatim čuvstvene i didaktičke prikaze Krista ili najčešće prizore iz Muke, te razne varijante Bogorodice s Djetetom ili Bogorodice Žalosne. Većina prika-

7. Nepoznati autor, *Bogorodica Sućutna (Pietà)*, zrcalna kopija bakroreza Pietra del Poa prema Annibaleu Carracciju, bakrorez, VZ II, 441
Anonymous, Pietà, mirror copy of a print by Pietro del Po, after Annibale Carracci, engraving, VZ II, 441

de Champagneu²² (1602.–1674.), ističe se nekoliko grafika koje prikazuju *Oplakivanje* i *Bogorodicu Sućutnu (Pieta)*, nastalih na temelju grafičkih predložaka prema poznatim slikama Annibalea Carraccija (1560.–1609.) (sl. 7), Hansa von Aachena (1552.–1616.) i Anthonisa van Dycka (1599.–1641.).²³ Valvasorova zbirka čuva 67 Hoffmannovih grafika s religioznim temama.

Alegorijski prikazi

Ne ograničavajući se samo na sakralnu tematiku, Fürst je svojim nakladničkim djelovanjem pokrивao i ostala područja. U V. svesku Valvasorove zbirke uvezana su 54 bakroreza u Fürstovu izdanju. Većinom su to ciklusi koji prikazuju elemente, kontinente, države, osjetila, godišnja doba i druge slične teme, te nekoliko pojedinačnih listova. I ti su bakrorezi zapravo kopije poznatijih predložaka, najčešće prema Maartenu de Vosu, Hansu von Aachenu i Abrahamu Bosseu²⁴ (oko 1604.–1676.). Neke od tih grafika spominje Theodor Hampe, potom i novija stručna literatura, a jedan je dio dosad nezabilježen²⁵ (sl. 8 i 9). Kopije prema inventoru Maartenu de Vosu sastoje se od pet ciklusa grafika: *Četiri godišnja doba*, *Četiri doba dana*, *Četiri kontinenta*, *Osjetila* i *Božanske dužnosti triju staleža: Crkve, kraljevske vlasti i puka*. Radio

8. Nepoznati autor, *Djetinjstvo*, iz serije *Četiri doba u čovjekovu životu*, kopija prema Abrahamu Bosseu, bakrorez, VZ V, 32

Anonymous, from the series Four Seasons of Human Life, after Abraham Bosse, engraving, VZ V, 32

9. Nepoznati autor, *Četiri godišnja doba*, bakrorez, VZ V, 78

Anonymous, Four Seasons, engraving, VZ V, 78

ih je njemački bakrorezac Gregorius Fentzel²⁶ (sredina 17. stoljeća), a sudeći prema kvaliteti i vjernosti kopija dojmliive su bakrorezačke vještine. Na pojedinim Fürstovim grafikama vidljivi su tragovi ostruganoga latinskog natpisa, koji je zamijenjen njemačkim. Naime, Fürst često umjesto latinskih natpisa stavlja njemačke zbog veće mogućnosti prodaje širem krugu pučanstva, osobito građanstvu dobre kupovne moći, ali slabijeg obrazovanja. Rijetkost je da se u Valvasorovoj zbirki nalaze dva stanja ploče istoga bakroreza, kao što je primjerice slučaj s grafikama iz ciklusa *Četiri države*. Naime,

10. Nepoznati autor, *Postar*, bakrorez, VZ VIII, 2
Anonymous, *Postman*, engraving, VZ VIII, 2

11. Matthäus Merian, *Putujući svirač orguljica napada hodočasnika*, kopija prema bakropisu Jacquesa Bellangea, bakrorez, VZ VIII, 301
Matthäus Merian, *Travelling Organ Player Assaults a Pilgrim*, after print by Jacques Bellange, engraving, VZ VIII, 301

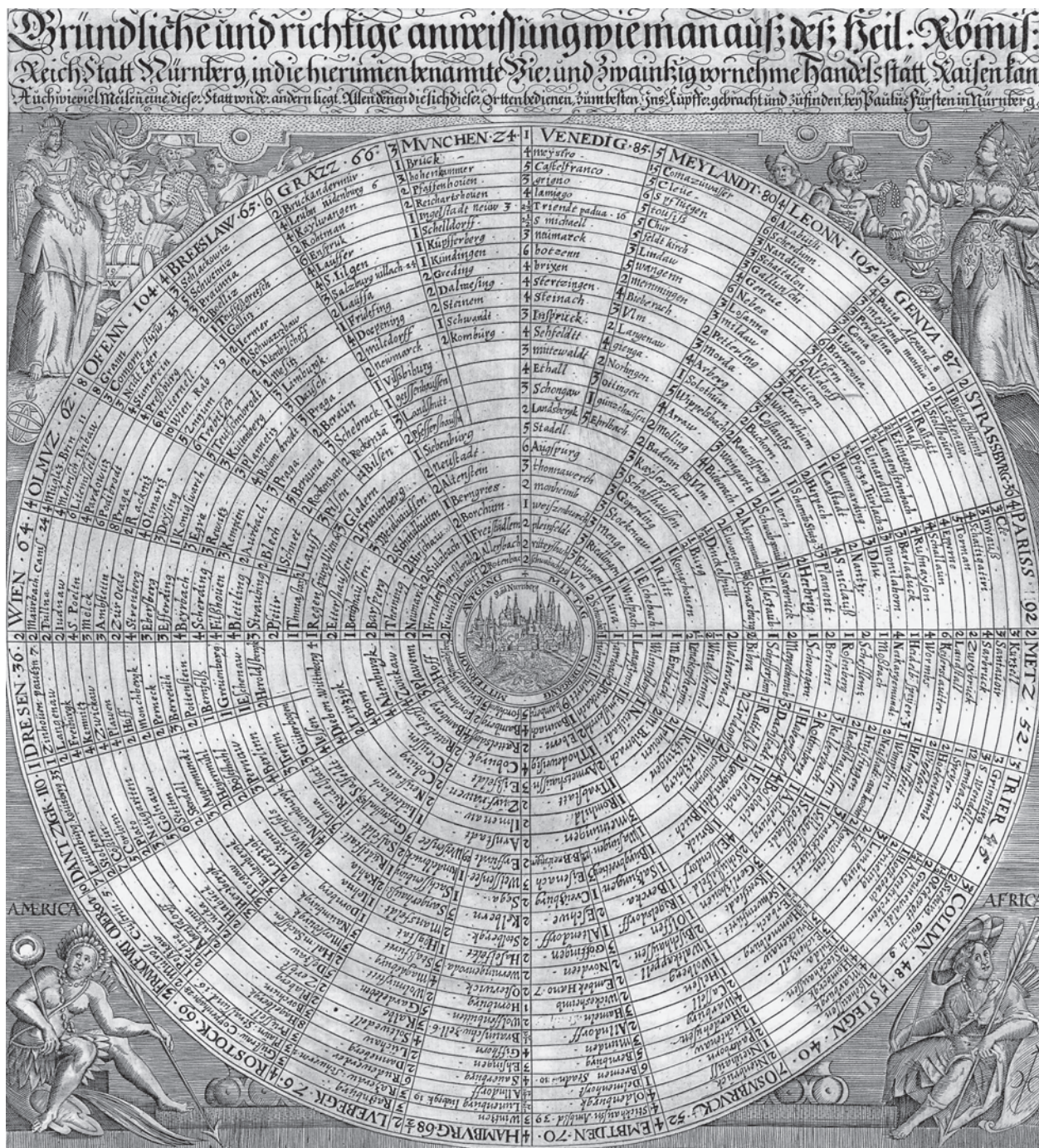
ciklus kopija Sadelerovih²⁷ predložaka prema Hansu von Aachenu Fürst je otisnuo u dva navrata. U zbirci je ciklus bakroreza prvoga stanja ploča s latinskim²⁸ i drugoga stanja s njemačkim tekstom.²⁹ Nekoliko pojedinačnih listova s manjim prikazima *Dvanaest mjeseci* i *Osjetila* svojim motivima iz svakodnevnoga života bogatijeg staleža bili su namijenjeni obrazovanijoj građanskoj publici.

Hoffmannovih grafika alegorijske tematike je devet, a svrstane su u dva ciklusa: *Četiri elementa*³⁰ i *Pet osjetila*.³¹ Potječu od anonimnog, ne pretjerano vještog bakroresca.

Genre prizori i priroda

Najinteresantnije područje, za koje danas postoji veliko zanimanje proučavatelja grafike, umjetničkih i kulturnih zbivanja, kao i proučavatelja razvoja medijske kulture, u kojoj grafika zauzima važnu ulogu, svakako su ilustrirani letci i druge grafike s tematikom svakodnevnoga života 17. stoljeća. Slikom i tekstom komentiraju se pojedini aktualni događaji i način života svih slojeva društva. Često se ismijavaju ili

kritiziraju negativnosti u društvu. Upravo proučavanje ove dvojice nakladnika pruža zanimljive i vrijedne uvide u svakodnevnicu 17. stoljeća. Valvasor je na početak VIII. sveska, u kojem su pretežno listovi spomenute tematike, stavio prikaz pošara u izdanju Paulusa Fürsta³² (sl. 10). Fürst je, osim velikog broja grafika religioznog sadržaja, svoju djelatnost prvenstveno usmjerio na izdavanje listova ove tematike. Hampe navodi mnoge Fürstove grafike koje prikazuju aktualne povijesne događaje, političke alegorije, ilustrirane letke i satirične prikaze iz svakodnevnoga života. S njegovih popisa u Valvasorovoj su zbirci 24 grafike, no još njih 26 Hampe nije zabilježio. Neki od nezabilježenih listova su kopije rađene prema predlošcima, primjerice *Tučnjava kartaša* prema Janu Lievensu³³ (1607.–1674.) ili *Dva svirača s pićem*, bakrorez koji je nastao prema dvjema grafikama, grafici Theodoora Mathama (1606.–1676.), koji je pak radio prema slici Gerrita van Honthorsta (1590.–1656.) i bakrorezu anonimnog autora prema Hendricku Terbrugghenu³⁴ (1588.–1629.). Od autor-skih grafika valja spomenuti seriju od četiri lista *Seljačkih parova* Juliusa Goltziusa³⁵ (djeluje 1575.–1595.), koju je Fürst otisnuo 1651. godine i dodao njemačke natpise otisnute na zasebnim pločama. U Zbirci su i dva primjerka Merianove

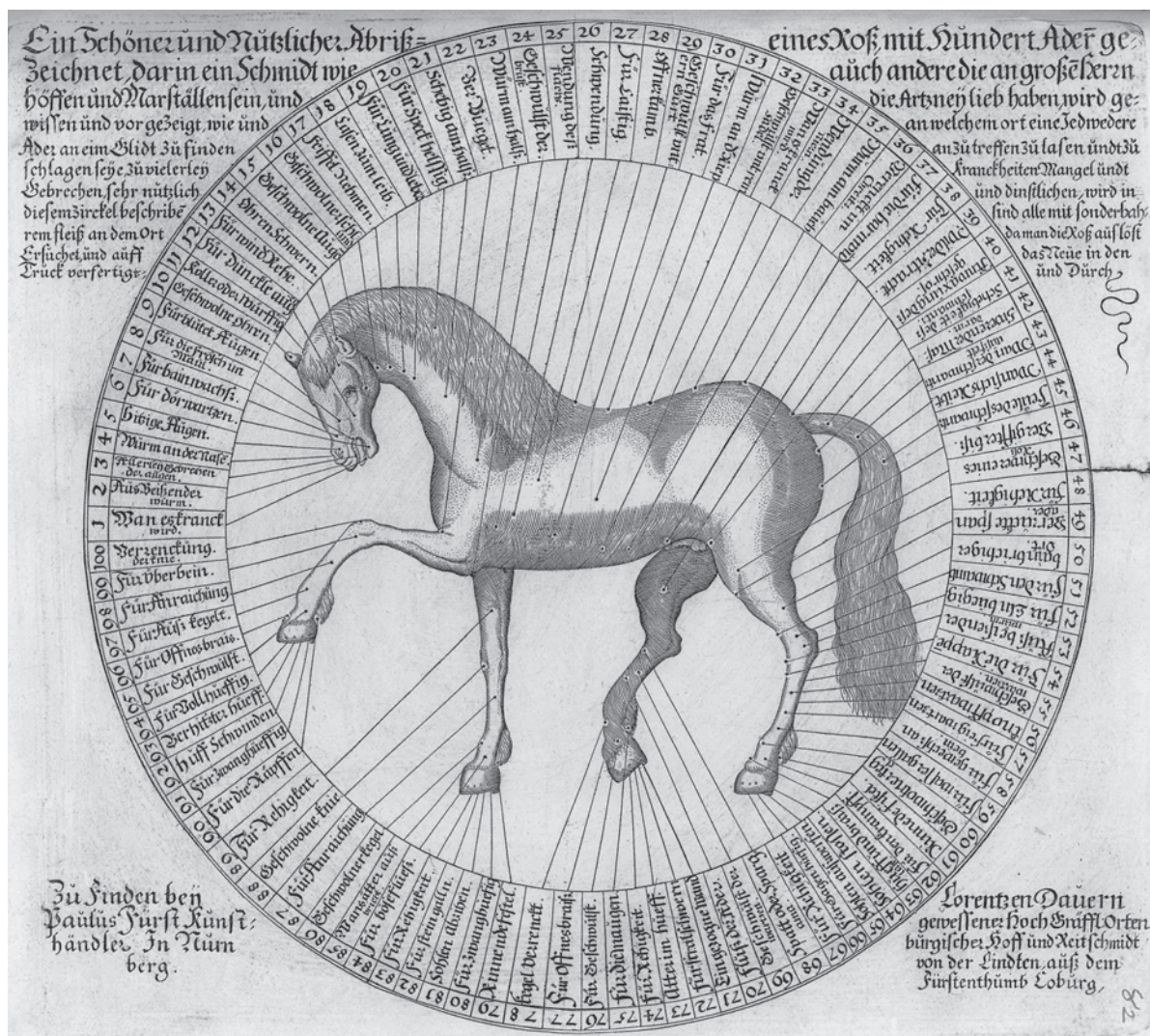

12. Nepoznat autor, *Miljokaz Nürnberga*, bakrorez, VZ VI, 9
 Anonymous, *Distances from Nürnberg*, engraving, VZ VI, 9

(1593.–1650.) grafike *Tučnjava prosjaka* prema Jacquesu Belangeu (oko 1575.–1616.) u Fürstovu izdanju³⁶ (sl. 11) i otisak prvoga stanja ploče istog bakroreza u prethodnom izdanju Jacoba van der Heydena³⁷ (1645.–1718.). Dva lista *Par prozdrljivaca* anonimnog autora prema nepoznatim crtežima Joosa van Winghea (1544.–1603.) i Hansa Holbeina Mlađeg³⁸ (oko 1497.–1543.) i *Pictura* prema Peteru Paulu Rubensu,³⁹ također su radovi boljih bakroreza. Većina ostalih listova, uglavnom satiričnog sadržaja, radovi su anonimnih autora. Na pojedinim listovima pojavljuje se i adresa Fürstovih na-

sljednika (udovica i sin Paulus), koji su sve do 1704. vodili izdavačku djelatnost.

Zasebnu malu skupinu čine Fürstovi grafički listovi šarolika sadržaja, koji se nalaze u VI. svesku Zbirke. Tu su različiti tipovi godišnjih i astrološko-astronomskih kalendara,⁴⁰ kaligrafski natpisi s citatima iz *Biblije*,⁴¹ list s neobičnim inicijalima i hebrejskim i grčkim slovima,⁴² te miljokaz za putovanje iz Nürnberga u 24 europska grada s naznačenim udaljenostima u miljama i imenima mjesta⁴³ (sl. 12).

13. Nepoznati autor, *Upute za liječenje konja*, bakrorez, VZ IX, 87
 Anonymous, *Instructions for Curing a Horse*, engraving, VZ IX, 87

U IX. svesku sabrane su teme povezane s prirodom, pa tako i Fürstovi numerirani listovi *Prizori iz lova*⁴⁴ s njemačkim natpisima ispod devet sličica koje su rezali Michael Wening i monogramist B.R. Sličice s lista monogramista B.R. još se jednom zasebno pojavljuju u istom svesku.⁴⁵ Prema crtežu Lorentza Dauerna Fürst je izdao i list na kojem je označeno stotinu krvnih žila na tijelu konja kao pomoć u liječenju bolesti i ozljeda⁴⁶ (sl. 13). U svesku je i kompletan ciklus grafika s prikazima biljaka, kukaca i nekoliko manjih sisavaca Jacoba Hoefnagela (1575. – oko 1630.), *Archetypa studiaeque* prema crtežima Jorisa Hoefnagela⁴⁷ (1542.–1600.). Fürst je zabilježio svoju adresu na prvom listu ciklusa, na kojem je ostalo zapisano mjesto prvoga izdanja, Frankfurt na Majni. Budući da nije stavio i godinu izdanja, ne može se utvrditi koje je to po redu izdanje Hoefnagelovih grafika.⁴⁸ Hampe, koji spominje Fürstovu knjižnu izdavačku djelatnost, ne navodi *Archetypa studiaeque*. Možda Fürst nije ni izdao ciklus kao knjigu, već kao niz grafičkih listova s naslovnicom. Naime Fürst nije imao tiskaru, već su se knjige tiskale kod

nirnberških tiskara, a Fürst i njegovi nasljednici bili su isključivo nakladnici i prodavači knjiga i grafika.⁴⁹

Hoffmannovih je listova ovoga tematskog područja deset, od kojih Deneke bilježi tri.⁵⁰ Među njima zanimljiv je letak s pušačima i iscrpnim napisom o duhanu,⁵¹ te letci na kojima su *Zaruke*, *Alegorijski prikaz s objavom vjenčanja* i *Vjenčanje cara Leopolda I.* 1666. godine,⁵² gdje se uz obavijesti objavljuju i najbolje želje slavljenicima povodom tih događaja.

Vedute

Ekspanzija izdavanja zemljovida započeta u 16. stoljeću nastavila se i u 17. stoljeću nesmanjenom snagom. Osim izdavanja pojedinačnih zemljovida i atlasa, pojedini izdavači započeli su i s izdavanjem topografija koje su detaljnije opisivale određena područja europskih država, a njihov nezabilazni dio bile su vedute gradova. Budući da su se knjige izdavale u malim nakladama i nisu bile dostupne širem kru-

14. Lukas Schnitzer, *Veduta Beča*, bakrorez, VZ VII, 98
Lukas Schnitzer, *View of Vienna*, engraving, VZ VII, 98

gu primalaca, mnogi nakladnici izdavali su vedute gradova kao pojedinačne listove. U VII. svesku Valvasorove zbirke nalaze se 34 vedute u izdanju Paulusa Fürsta čiji je autor uglavnom Lukas Schnitzer (djeluje 1633.–1671.) i jedna veduta Beča (sl. 14) u izdanju Johanna Hoffmanna.⁵³ Osim njih tu su još dva bakroreza, vedute Danzinga i Ingollstatta, Michaela Weninga,⁵⁴ te dva prikaza sajma u Nürnbergu.⁵⁵ Gotovo sve Fürstove vedute zabilježene su u stručnoj literaturi⁵⁶ i važne su kao dokument vremena u povijesti prikazanih gradova. Poznato je da je Schnitzer pojedine vedute radio na temelju predložaka. Također valja spomenuti da je prema Hollsteinu većina otisaka u Zbirci prvo stanje ploča. Vedute su ujednačena izgleda i formata, osrednje kvalitete.

Portreti

Fürstova i Hoffmannova koncepcija nakladničke djelatnosti uključivala je i izdavanje portreta poznatih ljudi onoga vre-

mena. Obojica su se orijetirala na izdavanje portreta većinom svjetovnih ličnosti iz plemićkog staleža, vladara i velikodostojanstvenika s područja Francuske, današnje Njemačke i ostalih dijelova Habsburške Monarhije. Pojedini portreti manje značajnih plemića i plemkinja vjerojatno se nisu izdavali u velikim nakladama,⁵⁷ odnosno rađeni su prema narudžbama. Te bakroreze, osrednje likovne kvalitete, radili su anonimni autori. Među bakrorescima, koji su potpisali svoje radove ističu se Johann Jacob Schollenberg (djeluje oko 1675.) i Johann Ulrich Franck (1603.–1680.) koji bi po rukopisu mogao biti autor još nekih nepotpisanih listova. Obojica spomenutih grafičara radila su za Hoffmanna, dok je Fürst ploče s portretima vladara iz ciklusa *Aquila Austriaca* preuzeo od Jacoba van der Heydena⁵⁸ (1645.–1718.), a ostale grafike rezali su anonimni grafičari.

Osim stereotipnih načina prikazivanja portretiranih kao nizova osoba u obliku uokvirenih poprsja ili prikaza likova u interijerima, u drugoj polovini 17. stoljeća uobičajeni su i pobjednički prikazi vladara i plemića na konjima⁵⁹ s prizori-

15. Nepoznati autor, *Ernest Rüdiger von Starhemberg*, djelomična kopija bakroreza Jacoba von Sandrarta, bakrorez, VZ XII, 334

Anonymous, Ernest Rüdiger von Starhemberg, partially after a print by Jacob von Sandrart, engraving, VZ XII, 334

ma borbi i bitaka u pozadini, te latinskim ili njemačkim natpisima. Sudeći prema broju »konjanika-ratnika« koji se nalaze u XII. svesku Zbirke očigledno je da su povijesni događaji pogodovali popularnosti toga tipa portretnog prikazivanja. Na temelju kopija koje se nalaze u Zbirci može se zaključiti da su se pojedini likovi kopirali, primjerice Fürstov portret *Johanna Georga III. Saskog*,⁶⁰ dok su bakroresci Hoffmannovih izdanja katkad kao predloške uzimali grafike Jacoba von Sandrarta (1630.–1708.), mijenjajući samo lica osoba koje su željeli prikazati. Sandrart je i sam ponekad prema potrebi naknadno na pojedinim pločama mijenjao samo natpis i lice prikazane osobe, što očito nije bilo neuobičajeno u ono doba. U Valvasorovoj zbirci kao primjer takva postupka može se navesti Hoffmannovo izdanje s prikazom bečkoga branitelja, grofa Ernesta Rüdigera von Starhemberga (sl. 15), koje je djelomična kopija Sandrartova prikaza Adama Bathyanya.⁶¹

Primat informacije

Provedeno istraživanje pokazuje da Hampeov popis od ukupno 423 grafike u nakladi Paulusa Fürsta valja proširiti s 300 grafika u Valvasorovoj zbirci koje on nije zabilježio. Od toga su 144 grafike religiozne tematike,⁶² a ostatak pripada drugim spomenutim skupinama. Hoffmannovim pak izdanjima treba pribrojiti još 86 novih grafika.⁶³ Od ukupnog broja Fürstovih i Hoffmannovih grafika,⁶⁴ u Zbirci je najviše novih nezabilježenih radova religiozne tematike koji se nalaze u prva tri sveska. Hampe i Deneke bilježe relativno malo radova te tematike u odnosu na grafike svjetovnoga karaktera, letke, alegorije, portrete, vedute, zemljovide i dr.

Količina tiskanog materijala obojice nakladnika u nerazmjeru je s njegovom umjetničkom i obrtničkom kvalitetom. Naime, nakon prvih ploča koje je Fürst preuzeo od Caimoxa i Jacoba van der Heydena, koje su rezali anonimni, ali vješti bakrores-

ci, te ponovljenih izdanja nekih radova vrsnih bakrorezača poput Juliusa Goltziusa, Wierixa i Hoefnagela, bakrorezačka kvaliteta kasnijih Fürstovih, a isto tako i Hoffmannovih, grafika općenito je lošija. Osobito je to uočljivo na merkantilnoj grafici religiozne tematike, koja pokazuje slabije bakrorezačke ruke. Obojica nakladnika standardizirali su uglavnom sve grafičke listove na veličinu folio formata. Nedovoljna oštrina pojedinih otisaka djelomično je posljedica nemara pri otiskivanju, a djelomično i istrošenosti ploča, što pokazuje da se otiskivalo u velikim nakladama. Među poznatim autorima susreću se imena osrednjih nirnberskih bakrorezača. Jedino se Gregorius Fentzel može izdvojiti kao vještiji bakrorezač, iako se ne može sa sigurnošću tvrditi da je radio samo za Fürsta. Naime, na temelju podataka u Hollsteinu može se zaključiti da je radio već za nakladnika Balthasara Caimoxa, od kojega je Fürst preuzeo neke ploče.⁶⁵ O umjetničkoj kvaliteti gotovo da se i nema što reći jer su grafike kopije daleko kvalitetnijih predložaka, nastalih prema vrhunskim umjetnicima, ponajprije Maartenu de Vosu i Peteru Paulu Rubensu. Maarten de Vos bio je među najplodnijim inventorima u grafici krajem 16. stoljeća, a rasprostranjenost njegovih likovnih ostvarenja posredovanjem grafika koje su rezali Adriaen Collaert (oko 1560.–1618.) i obitelj Sadeler protezala se Europom i tijekom cijele prve polovine 17. stoljeća. Rubensova razgranata djelatnost i velika grafička radionica, u kojoj su pod njegovom upravom vješti bakroresci kao braća Bolswert, Paulus Pontius (1603.–1658.) ili Lucas Vorsterman I., prenosili njegova slikarska ostvarenja na ploče, sredinom 17. stoljeća nezadrživo su proširile utjecaj njegove umjetnosti diljem Europe. Kopije prema njima pokazuju opću smjenu umjetničkog ukusa, u kojoj manirističke oblike postupno potiskuju pojednostavljene varijante zreloga baroka. Te značajke, kao i zanemarivanje grafičke kvalitete, mogu se navesti kao osnovne karakteristike masovne merkantilne proizvodnje grafika u drugoj polovini 17. stoljeća.

Grafika je kao vizualni medij bila idealno sredstvo koje je moglo zadovoljiti potrebe i pismenog i nepismenog stanovništva. Dugo vremensko razdoblje u kojem su obojica navedenih nakladnika s uspjehom djelovala pokazuje da je dio obrazovanih primalaca bio željan informacija, a da je veći dio nepismenog puka i dalje intenzivno živio u okrilju vjere kao glavne moralne okosnice u životu. Fürst je među prvima shvatio da je potrebno započeti s nakladništvom koje bi pokrivalo sva važna područja života. U tom se nastojanju zbog informacije zanemarila umjetnička kvaliteta grafika. Obojica nakladnika preuzete su grafičke predloške prilagođavali tržištu, pojednostavljivali prikaze i dopunjava ih minimalnim natpisima i jasnim porukama. Nudili su univerzalne poruke, na kojima su latinske natpise zamjenjivali njemačkim stihotvorinama ili obavještavali o aktualnim događajima. Fürstova nakladnička djelatnost daleko nadmašuje Hoffmannovu. Hoffmann se pojavio kao izdavač sredinom stoljeća, kada je Fürst već imao dobro uhodan i razgranat posao, te mu unatoč svim nastojanjima nije mogao konkurirati u količini tiskanog materijala. Zahvaljujući velikim nakladama djelokrug raspačavanja grafičkih listova nije bio ograničen samo na područje današnje Njemačke, već i na cijelo područje Habsburške Monarhije. Samom Valvasoru nije bila primarna umjetnička i grafička kvaliteta, pa je bio zadovoljan i s jeftinijim grafikama osrednje kvalitete dvojice nakladnika. Njihove je grafike mogao lako nabaviti prilikom putovanja u Njemačku i Austriju ili, jednostavno, narudžbom.⁶⁶ Ponekad se pojedinim grafikama koristio i kao predlošcima u vlastitom radu, odnosno u radu svoje radionice u Bogenšperku. Za suvremene istraživače likovne i grafičke umjetnosti koji se ne zadržavaju samo na proučavanju vrhunskih djela grafički listovi Fürsta i Hoffmana bogato su vrelo najrazličitijih informacija o životu i kulturi 17. stoljeća.

Bilješke

- 1
THEODOR HAMPE, Beiträge zur Geschichte des Buch- und Kunsthandels in Nürnberg, u: *Mitteilungen aus dem Germanischen nationalmuseum*, Nürnberg, Verlagseigentum des Germanischen Museum, 1914.–1915., i THEODOR HAMPE, Beiträge zur Geschichte des Buch- und Kunsthandels in Nürnberg, u: *Mitteilungen aus dem Germanischen nationalmuseum*, Nürnberg, Verlagseigentum des Germanischen Museum, 1920.–1921.; GERTIE DENEKE, Johann Hoffmann ein Beitrag zur Geschichte des Buch- und Kunsthandels in Nürnberg, u: *Börsenblatt für Geschichte des Buchhandel, Archive für Geschichte des Buchwesens*, V, Frankfurter ausgabe, XIII, nr. 22a (1957.)
- 2
Njegova knjižna nakladnička djelatnost posredno se može pratiti i na temelju ondašnjih sajmišnih kataloga. Vidi: GERTIE DENEKE (bilj. 1), 314.
- 3
Do 1708. godine Hoffmannova udovica i zet Engelbert Streck, a poslije Streckove smrti obje udovice pod firmom Joh. Hoffmanns Erben. Vidi: GERTIE DENEKE (bilj. 1), 318.
- 4
Hampe spominje 91 bakrorez. Usporedi: THEODOR HAMPE (bilj. 1), 1914.–1915., 3–127 i 1920.–1921., 137–169.
- 5
VZ III 105–108 – THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915.), 24, br. 49–52.
- 6
VZ II, 418.
- 7
Mauquoy-Hendrickx u katalogu Wierixovih radova bilježi četiri stanja ploče. Vidi: MARIE MAUQUOY-HENDRICKX, *Les estampes des Wierix*, Brussels, I (1978.), 95, br. 544.
- 8
VZ I, 145, 146 – THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915.), 15, br. 4; 147; Isto, br. 5; 148; Isto, br. 2. Od njegovih radova u drugom svesku su dva bakroreza VZ II, 311 i 312.
- 9
VZ I, 143 i 145.
- 10
VZ II, 92, 93a, 166.
- 11
VZ III, 73–83. Vidi: THEODOR HAMPE (bilj. 1), 20, br. 25–38.
- 12
VZ II, 72, 80, 100. Vidi: THEODOR HAMPE (bilj. 1), 16, br. 7.
- 13
Usporedi u: *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450–1700*, (ur.) D. De Hoop Scheffer, Roosendaal, Amsterdam, 1993., vol. XLII, Voet.
- 14
VZ III, 322.
- 15
Usporedi: *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450–1700* (bilj. 13), vol. XLII, 36, br. 35 i vol. LI, 114, br. 10.
- 16
VZ II, 126, 130, 144.
- 17
VZ II, 399, 401, 411, 413, 417, 367.
- 18
VZ II, 324, 349, 367, 294 i 295, 297.
- 19
VZ I, 134 – GERTIE DENEKE (bilj. 1), 321, br. 1; 136 – Isto, 321, br. 2; 137 – Isto, 322, br. 3; 140 – Isto, 322, br. 5; 141 – Isto, 322, br. 4; 144 – Isto, 323, br. 4; 154 – Isto, 325, br. 10; 156 – Isto, 325, br. 11.
- 20
Jedan od tih bakroreza, Sv. Rok, nalazi se u zbirci, VZ III, 175 – GERTIE DENEKE (bilj. 1), 328, br. 23.
- 21
VZ II, 127, 381.
- 22
VZ III, 84; 118, 352, 468; 303, 304.
- 23
VZ III, 441, 444, 445; 442; 443.
- 24
VZ V, 32–35; 227–230. Usporedi u: THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1920.–1921.), 153, br. 395–398.
- 25
VZ V, 32–35, 78, 163, 245–252, 269, 272, 277.
- 26
VZ V, 122–125, u: THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915.), 72, br. 195–198; *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts*, ur. D. de Hoop Scheffer, Rotterdam, Sound and Vision Interactive, XLIV (1996.) 281, br. 1408–1411, kopija e; VZ V, 126–129, u: F. W. H. HOLLSTEIN, *German engravings, etchings and woodcuts, ca. 1400–1700*, K. G. Boon and R. W. Scheller, Hertzberger & Co., Amsterdam, VIII (1968.), 46, br. 24–27; VZ V, 134–137, u: F. W. H. HOLLSTEIN (1968.), 46, br. 28–31; VZ V, 142–145, u: THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915.), 78, br. 224–228; F. W. H. HOLLSTEIN (1996.), 288, br. 1454–1457, kopija a/II, 155–158, u: THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915.), 51, br. 110–113; F. W. H. HOLLSTEIN (1996.), 250, br. 1257–1260, kopija b/II. Vidi još Hampeov članak o Fentzelu u: ULRICH THIEME – FELIX BECKER, *Allgemeines lexicon der bildenden künstler*, Seeman Verlag, Leipzig, IX (1908.–1947.), 391, i F. W. H. HOLLSTEIN (1968.), 46.
- 27
Ciklus su radili Jan Sadeler I. (1550.–1600.) i Raphael Sadeler I. (1560./61.–1632.)
- 28
VZ V, 130–133, u: *The new Hollstein, German engravings, etchings and woodcuts, Hans von Aachen*, ur. G. Luijten i R. Zijlma, Rotterdam, Sound and Vision Interactive, 1996., 126, br. 48–51, kopija b/I.
- 29
VZ V, 138–141, u: *The new Hollstein* (bilj. 28), 126, br. 48–51, kopija b/II, za list *Italia* Hollstein bilježi ovaj otisak kao treće stanje ploče.
- 30
VZ V, 236–239.
- 31
VZ V, 240–244.
- 32
VZ VIII, 2, u: THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1920.–1921.), 156, br. 415.
- 33
VZ VIII, 17.
- 34
VZ VIII, 39, u: THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915.), 107, br. 285. Za inventore i predložak vidi: EDDY DE JONGH, & GER LUIJTEN, *Mirror of everyday life*, Genreprints in the Netherlands

1550–1700, Amsterdam, Ghent, Rijksmuseum, Snoeck – Ducaju & Zoon, 1997., 201, br. 5 i 266, br. 3; u Valvasorovoj zbirci još je jedna kopija koja je možda bila i neposredni predložak Fürstovu izdanju – VZ VIII, 235.

35
VZ VIII, 40–43. Budući da Hollstein (bilj. 26, 1968., 142, br. 49–52) ne navodi Fürstovu adresu, ti su otisci naknadno Fürstovo izdanje s dodanom adresom na jednom od listova.

36
VZ VIII, 261 i 301.

37
VZ VIII, 302, u: *Hollstein, German*, (ur.) R. Zijlma, Roosendaal, Koninklijke van Pool, XXVI (1989.), 160, br. 461; ANTONY GRIFFITHS, CRAIG HARTLEY, *Jacques Bellange c. 1575–1616 Printmaker of Lorraine*, London, British Museum Press, 1997., 114, br. 37, kopija. U navedenoj literaturi ne spominju se stanja ploče, odnosno ne spominje se drugo stanje ploče s Fürstovom adresom.

38
VZ VIII, 283, 284, u: *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts*, (ur.) G. Luijten i R. Zijlma, Rotterdam, Sound and Vision Interactive, LII (1998.), 195, br. 1. Hollstein bilježi list kao cjelinu sastavljenu od dva otiska i spominje samo prvo stanje desne ploče datirano 1593. godinom. Ovaj je otisak drugo stanje te ploče budući da je Fürst na mjestu ostrugane godine stavio svoju adresu i naknadno otisnuo oba lista.

39
VZ VIII, 280.

40
VZ VI, 2, 3, 4, 6, 7, 241, 243.

41
VZ VI, 14–16.

42
VZ VI, 13.

43
VZ VI, 9.

44
VZ IX, 14, u: THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915.), 119, br. 316 i 317.

45
VZ IX, 53a, 54a–57b.

46
VZ IX, 87.

47
VZ IX, 157–208.

48
U katalogu knjiga *Bibliotheca Valvasoriana*, (ur.) Lojze Gostiša, Ljubljana–Zagreb, 1995., zabilježeno je da u knjižnici postoji i prvo izdanje u obliku knjige iz 1592. godine (godina izdanja nalazi se na prvom listu četvrtog dijela, u zbirci na listu VZ IX, 196), koje je ukradeno iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

49
Hampe bilježi koje su knjige Fürstovi nudili na pojedinim godišnjim sajmovima knjiga u Frankfurtu i Leipzigu od 1639. do 1696. Neke od tih knjiga nalaze se u Valvasorovoj knjižnici, primjerice knjiga *Das erneuerte teutsche Wappenbuch...*, Gedr. bey Christoph Gerhard, zu finden bey Paulus Fürsten see. Wittib und Erben, 1655–1667. Vidi: THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1920.–1921.), 120–127. U knjižnici ukupno ima 25 Fürstovih i 46 Hoffmannovih knjiga. Vidi *Bibliotheca Valvasoriana* (bilj. 60).

50
VZ VIII, 48, duplikat 69, 57, 58 – GERTIE DENEKE (bilj. 1), 337, br. 55; 339, br. 57; 337, br. 56.

51
VZ VIII, 47.

52
VZ VIII, 77, 78 i 79.

53
VZ VII, 98 – GERTIE DENEKE (bilj. 1), 335, br. 45.

54
VZ VII, 122 – THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915.), 67, br. 167 i 148.

55
VZ VII, 74 – THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1920.–1921.), 153, br. 392 i 75.

56
Vidi: THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915. i 1920.–1921.) i *Hollstein, German engravings, etchings and woodcuts, ca. 1400–1700*, (ur.) T. Falk, Sound and Vision publishers, Rotterdam, XLVI (1996.).

57
Otisci su bolje kakvoće, gotovo bez oštećenja.

58
VZ XII, 5–22, u: THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915.), 61, br. 122–137. Nedostaje prvi list ciklusa, prikaz Rudolfa Habsburškog.

59
VZ XII, Hoffmannova izdanja: 330 (duplikat 341), 332 (Johan Frank?), 333, 334 – GERTIE DENEKE (bilj. 1), 335, br. 43; 339, 340, 343 – Isto, 334, br. 41; 373, 374, 375, 376, 378; Fürstova izdanja: 342, 344, 345, 346 (duplikat 399), 347, 348, 349, 350, 351 – THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1914.–1915.), 63, br. 149; 352, 353 – THEODOR HAMPE (bilj. 1, 1920.–1921.), 149, br. 379.

60
U svesku je kopija spomenutog Fürstova bakroreza – VZ XII, 342.

61
VZ XII, 334. Predložak se također nalazi u zbirci XII, 354, u: *Hollstein, German engravings, etchings and woodcuts*, (ur.) J. R. Paas, Roosendaal, Koninklijke van Pool, XXXVIII (1994.), 91, br. 49; ostali su bakrorezi kopije: XII, 352; XII, 376 – *Hollstein* (bilj. 61), XXXIX, 45, br. 322, kopija.

62
Osim 60 grafika zabilježenih kod Hampea, samo je još 11 grafika ove tematike zabilježeno u novijoj literaturi, kao kopije predložaka poznatih autora.

63
Deneke spominje 59 grafika, od kojih se 25 nalazi u Zbirci. Vidi: GERTIE DENEKE (bilj. 1).

64
U Zbirci ima 469 Fürstovih i 112 Hoffmannovih grafika.

65
Za Fentzelov ciklus *Božanske dužnosti triju staleža: Crkve, kraljevske vlasti i puka* (VZ, 155–158). *Hollstein* (bilj. 28, 1996.) poznaje i prvo stanje ploče s Čaimoxovom adresom i latinskim natpisom.

66
Poznato je da su grafike slane poštom na razna odredišta. Vidi: ANTONY GRIFFITHS, *The archaeology of the print*, u: *Collecting prints & drawings in Europe c 1500–1750*, Aldershot, Ashgate Publishing Limited, 2003., 27.

Summary

Mirna Abaffy

Paulus Fürst and Johann Hoffmann, Nürnberg Publishers of Engravings, in Valvasor's Collection of Zagreb Archbishopric

This article briefly presents the existing scholarly literature (Theodor Hampe, Gertie Deneke), complementing it with new data and offering a survey – in terms of topics and artistic value – of the publishing production of Fürst, Hoffmann, and their heirs up to the late 17th century, on the basis of engravings from Valvasor's Collection of Zagreb Archbishopric. On the basis of these engravings, the extant lists of Fürst's publications can be extended with 300 new engravings, hitherto unknown. Among these, 144 are engravings with a religious topic, while the rest belongs to other types, such as those with topics from everyday life, allegoric scenes, vedutas, images from natural sciences (biology, medicine, astronomy), and portraits. The list of Hoffmann's publications, compiled by Gertie Deneke, can be complemented with 86 additional engravings.

The quantity of material printed by the two publishers does not equal its quality in terms of art and craft. After the first plates, which Fürst took over from Caimox and Jacob van der Heyden, and the repeated publications of some pieces by distinguished copper engravers such as Julius Goltzius, Wierix, and Hoefnagel, the quality of later engravings published by Fürst and Hoffmann is generally lower. Both publishers mostly standardize their sheets to the folio format. Among the known authors, one finds names of mediocre copper engravers of Nuremberg, such as Servatius Raeven, Johann Friedrich Fleischberger, Joachim Brechtel, Johannes Schmidt, and Peter Paul Troschel, whereas Gregorius Fentzel is among the rare engravers distinguished for his skill. Engravings published by the two publishers are mostly copies after works of much higher quality, modelled upon eminent artists such as Maarten de Vos, Peter Paul Rubens, Adriaen Collaert, Wierix, and Sadeler, as well as after works made by Bolswert, Paulus Pontius, Lucas Vorsterman I, and others. The above-mentioned copies demonstrate, on the long run, a general shift of artistic taste in the course of activity of both publishers, in which mannerist forms are gradually replaced by

simplified variants of high baroque. These features, as well as the obvious neglect of the engraving quality, can be identified as the basic characteristics of the mass mercantile production of engravings in the second half of the 17th century.

The engravings of Fürst and Hoffmann are significant for their range of different topics, which increase our knowledge of certain segments of general culture in the 17th century. The variety of topics shows the limits and the scopes of knowledge in that period, as well as people's interests in certain segments of life, whereby two fields are particularly noticeable: religion and everyday life, determined by historical processes in Europe. Although lower in quality, these engravings, in terms of both form and content, emphasise the ethical message, especially conveyed to the spectator by religious motives and those from everyday life. The portraits of Fürst and Hoffmann emphasise the fact that a number of historical personalities were participating in wars. The development of natural sciences – biology, geography, and astronomy – is reflected on the sheets from volumes VI, VII, and IX of Valvasor's collection. The engravings of these two publishers mirror the space and time in which they lived, that is, mid and late 17th century. They obviously had no ambition to produce engravings of high artistic quality in their editions, but rather tried to supply the market with engravings on various subjects, corresponding to the needs of various social layers. The large number of Fürst and Hoffmann's engravings in Valvasor's collection reflects the latter's wish to create and shape his collection as a mirror of space and time in which he lived. For this reason, the quality of art and craft of engraving was not of primary importance and he contented himself with cheaper engravings of mediocre quality, such as those produced by the two publishers.

Key words: Paulus Fürst, Johann Hoffmann, Valvasor's Collection of Zagreb Archbishopric, engravings